

Komu żyje się najtrudniej?

Znak jakości przyznany CBOS przez
Organizację Firm Badania Opinii i Rynku 11 stycznia 2018 roku

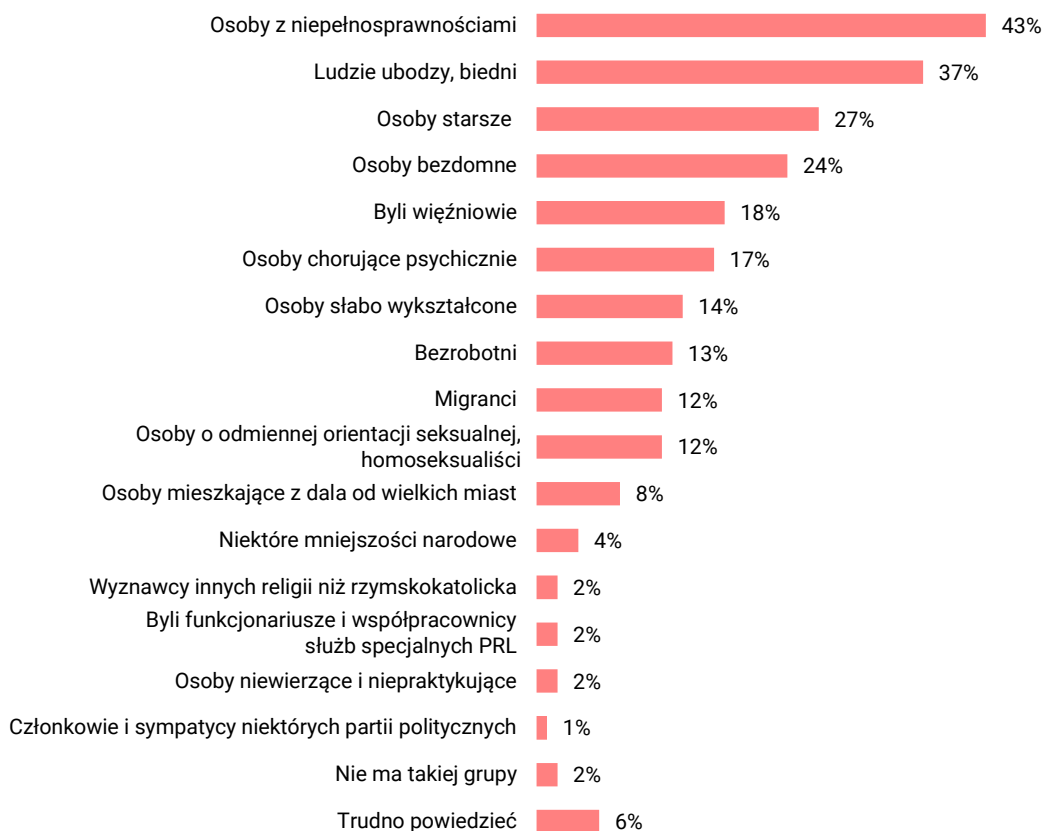
Fundacja Centrum Badania Opinii Społecznej
ul. Świętojerska 5/7, 00-236 Warszawa
e-mail: sekretariat@cbos.pl; info@cbos.pl
<http://www.cbos.pl>
(48 22) 629 35 69

Komu żyje się najtrudniej?

- » Zdecydowana większość respondentów (73%) uważa, że obecnie w Polsce są tacy ludzie lub takie grupy społeczne, które doświadczają większych trudności niż pozostali, mają mniejsze możliwości realizowania swoich potrzeb.

- » Według badanych w najgorszej sytuacji są osoby z niepełnosprawnościami, w drugiej kolejności ludzie ubodzy, biedni, a następnie osoby starsze oraz bezdomne.

Które z wymienionych grup, Pana(i) zdaniem, są w najgorszej sytuacji, które napotykają największe trudności i ograniczenia w społeczeństwie? Proszę wybrać nie więcej niż trzy takie grupy.

- » Co siedemnasty badany (6%) ma poczucie, że jest traktowany gorzej niż inni, mniej akceptowany w społeczeństwie. Wśród przyczyn gorszego traktowania ankietowani najczęściej wymieniali złą sytuację materialną (37%), niepełnosprawność, chorobę (34%) oraz wiek (30%).

Badanie „Aktualne problemy i wydarzenia” (338) przeprowadzono metodą wywiadów bezpośrednich (face-to-face) wspomaganą komputerowo (CAPI) w dniach 28 czerwca – 5 lipca 2018 roku na liczącej 952 osoby reprezentatywnej próbie losowej dorosłych mieszkańców Polski.

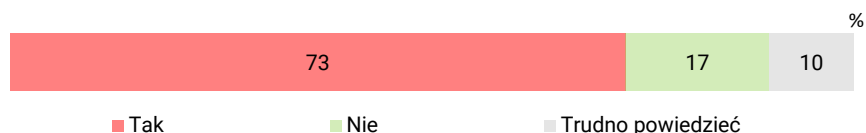

W naszym lipcowym sondażu¹, po pięciu latach przerwy, powróciliśmy do problematyki wykluczenia społecznego. Zapytaliśmy badanych, czy dostrzegają problem marginalizacji pewnych grup społecznych i kogo – ich zdaniem – ta kwestia dotyczy. Interesowało nas również, czy i z jakich powodów sami badani czują się gorzej traktowani, mniej akceptowani w społeczeństwie.

Zdecydowana większość respondentów uważa, że obecnie w Polsce są tacy ludzie lub takie grupy społeczne, które doświadczają większych trudności niż pozostali, mają mniejsze możliwości realizowania swoich potrzeb. Najczęściej świadomi tego są mieszkańcy największych miast (85%), absolwenci wyższych uczelni (79%), badani z gospodarstw domowych o wyższych dochodach *per capita* (76%–84% w zależności od kategorii). W grupach społeczno-zawodowych są to przede wszystkim kadra kierownicza i specjaliści z wyższym wykształceniem (80%) oraz pracownicy administracyjno-biurowi (80%). Uwzględniając kwestie światopoglądowe można zauważyć, że przekonanie takie częściej wyrażają ankietowani niepraktykujący religijnie (82%) oraz badani o sprecyzowanych poglądach politycznych – wśród nich najczęściej ci, którzy identyfikują się z lewicą (79%) bądź z centrum (78%).

CBOS

RYS. 1. Czy, Pana(i) zdaniem, obecnie w Polsce są tacy ludzie lub grupy społeczne, które doświadczają większych niż pozostali trudności, mają mniejsze możliwości realizowania swoich potrzeb życiowych?

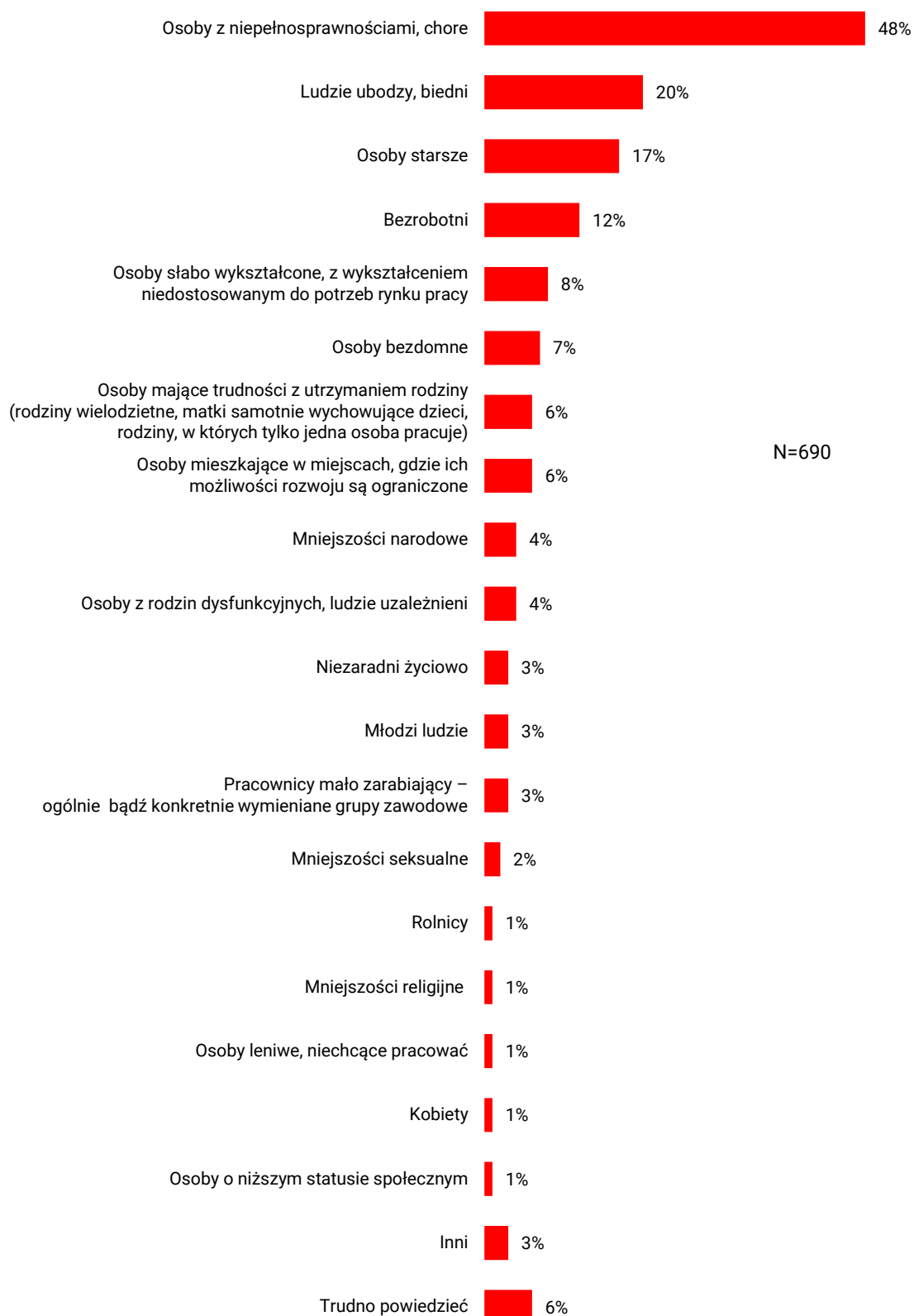

¹ Badanie „Aktualne problemy i wydarzenia” (338) przeprowadzono metodą wywiadów bezpośrednich (face-to-face) wspomaganym komputerowo (CAPI) w dniach 28 czerwca – 5 lipca 2018 roku na liczącej 952 osoby reprezentatywnej próbie losowej dorosłych mieszkańców Polski.

Ankietowani zapytani, jakie grupy społeczne doświadczają większych trudności niż pozostałe, spontanicznie wymieniali najczęściej osoby z niepełnosprawnościami, ludzi chorych, rencistów (48%). Niektórzy mówili również o opiekunach osób niepełnosprawnych. Często w tym kontekście badani wymieniali ludzi biednych i ubogich (20%) bądź też grupy, które mają większe trudności materialne niż inni: bezdomnych (7%), osoby mające trudności z utrzymaniem rodziny, np. rodziny wielodzietne, matki samotnie wychowujące dzieci, rodziny, w których tylko jedna osoba pracuje (6%) lub pracowników mało zarabiających – ogólnie bądź ze wskazaniem na konkretne grupy zawodowe, np. pracowników budżetówki, pielęgniarki, robotników niewykwalifikowanych (3%). Relatywnie często respondenci wymieniali bezrobotnych (12%), osoby mieszkające w miejscach, gdzie ich możliwości rozwoju są ograniczone, np. na wsi, na prowincji, w biednych regionach (6%), a także osoby z rodzin dysfunkcyjnych, uzależnionych od alkoholu i narkotyków (4%) – grupy, których sytuacja materialna bywa niejednokrotnie trudniejsza od pozostałych.

Niemala część badanych do osób mających większe trudności niż pozostali i zarazem mniejsze możliwości realizowania swoich potrzeb zaliczyła ludzi starszych (17%), nie precyzując, czy chodzi o problemy zdrowotne, materialne czy też o jakiś rodzaj dyskryminacji ze względu na wiek. Na wykluczenie społeczne w większym stopniu niż inni narażone są – zdaniem ankietowanych – osoby słabo wykształcone bądź też z wykształceniem niedostosowanym do potrzeb rynku pracy (8%). Opisując grupy doświadczające większych trudności niż pozostałe respondenci odwoływali się niekiedy do cech charakteru – braku zaradności (3%) lub lenistwa, niechęci do podejmowania wysiłku i aktywności zawodowej (1%). Niewielka część badanych do grup, które mają trudniej, zaliczyła ludzi młodych (3%) oraz różne mniejszości – narodowe (4%), seksualne (2%), religijne (1%). Sporadycznie wymieniani byli również rolnicy (1%), kobiety (1%) oraz osoby generalnie o niższym statusie społecznym (1%). Pewna część respondentów miała trudności z wymienieniem konkretnej grupy, mimo iż uważa, że są tacy ludzie w Polsce, którzy doświadczają większych niż inni trudności i mają mniejsze możliwości realizacji swoich potrzeb życiowych (6%).

RYS. 2. Grupy wymieniane jako doświadczające większych trudności niż inni, mające mniejsze możliwości realizowania swoich potrzeb życiowych

W porównaniu z wynikami sprzed pięciu lat można zauważyć, że obecnie w spontanicznych wypowiedziach respondentów znacznie rzadziej pojawiają się bezrobotni, co koresponduje z poprawą sytuacji na rynku pracy, jaka dokonana się w tym czasie², natomiast częściej – osoby chore, z niepełnosprawnościami.

GRUPY ZAGROŻONE WYKLUCZENIEM

Niezależnie od zadania pytania otwartego zapytaliśmy badanych wprost, czy – ich zdaniem – pewne grupy napotykają w życiu społecznym większe trudności niż inne. Zdecydowana większość ankietowanych zalicza do nich ludzi biednych, ubogich (87%), osoby z niepełnosprawnościami (87%), chorujących psychicznie (84%), bezdomnych (84%) oraz osoby starsze (77%). Około dwóch trzecich respondentów uważa, że zagrożeni wykluczeniem społecznym są byli więźniowie (69%) oraz bezrobotni (65%), a mniej więcej połowa badanych zalicza do nich osoby mieszkające z dala od wielkich miast (59%), słabo wykształcone (57%), migrantów (57%), osoby o odmiennej orientacji seksualnej (55%) oraz niektóre mniejszości narodowe (49%).

Stosunek do religii, określone wyznanie, a także poglądy polityczne rzadziej niż wymienione dotąd czynniki stanowią – zdaniem respondentów – barierę uczestnictwa w życiu społecznym. Trzech na dziesięciu badanych uważa, że z większymi niż inni trudnościami i ograniczeniami spotykają się wyznawcy innych religii niż rzymskokatolicka (30%). Zdecydowanie rzadziej w tym kontekście wymieniane były osoby niewierzące i niepraktykujące (13%), a najrzadziej – wierzący i praktykujący katolicy (7%). Jeśli chodzi o uwarunkowania polityczne, to więcej niż jedna czwarta badanych jest zdania, że obecnie z większymi trudnościami niż inni spotykają się byli funkcjonariusze i współpracownicy służb specjalnych PRL (28%), a po jednej piątej uważa, że większe ograniczenia i trudności dotyczą członków i sympatyków niektórych partii politycznych (20%) oraz byłych członków PZPR (18%).

---

² We wrześniu 2013 roku, gdy realizowaliśmy poprzednie badanie, stopa bezrobocia rejestrowanego wynosiła 13%, natomiast w czerwcu 2018 wynosiła 5,9%. Źródło: <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/rynek-pracy/bezrobocie-rejestrowane/stopa-bezrobocia-rejestrowanego-w-latach-1990-2018,4,1.html>

TABELA 1

Jak Pan(i) sądzi, czy [...] napotykają w życiu społecznym większe niż inni trudności i ograniczenia czy też nie?

	Odpowiedzi twierdzące według terminów badań	
	2013	2018
	w procentach	
– ludzie ubodzy, biedni	93	87
– osoby z niepełnosprawnościami	88	87
– osoby bezdomne	91	84
– osoby chorujące psychicznie	89	84
– osoby starsze	85	77
– byli więźniowie	76	69
– bezrobotni	89	65
– osoby mieszkające z dala od wielkich miast	73	59
– osoby słabo wykształcone	76	57
– migranci	-	57
– osoby o odmiennej orientacji seksualnej, homoseksualiści	57	55
– niektóre mniejszości narodowe	59	49
– wyznawcy innych religii niż rzymskokatolicka	32	30
– byli funkcjonariusze i współpracownicy służb specjalnych PRL	19	28
– członkowie i sympatycy niektórych partii politycznych	15	20
– byli członkowie PZPR	15	18
– osoby niewierzące i niepraktykujące	16	13
– wierzący i praktykujący katolicy	8	7

Ankietowanych, którzy uważają, że zwolennicy niektórych partii politycznych napotykają w życiu społecznym większe niż inni trudności, poprosiliśmy o podanie ich nazw. Jedna trzecia (33%) nie potrafiła wymienić żadnej partii, sprecyzować swoich poglądów w tej kwestii. Największa część badanych wymieniała partie opozycyjne (w sumie 37%), mówiąc ogólnie o opozycji (14%) bądź wymieniając konkretne ugrupowania – najczęściej PO (19%), a w drugiej kolejności Nowoczesną (8%). Niemala część (22%) uważa, że zwolennicy partii rządzącej napotykają większe niż inni trudności. Sporadycznie badani mówili ogólnie o sympatykach partii lewicowych (2%), prawicowych (3%), nacjonalistycznych (2%), byłych członkach PZPR (2%) bądź o popierających ruch Kukiz'15 (2%).

TABELA 2

Członkowie i sympatycy których partii politycznych napotykają w życiu społecznym większe niż inni trudności?	Odpowiedzi badanych, którzy uważają, że sympatycy niektórych partii politycznych napotykają w życiu społecznym większe trudności niż inni (N=190)
Partii opozycyjnych	37%
PO	19%
Nowoczesnej	8%
SLD	2%
PSL	2%
Partii Razem	2%
Opozycji (ogólnie)	14%
PiS	22%
Partii prawicowych	3%
Byli członkowie PZPR	2%
Kukiz'15	2%
Partii nacjonalistycznych	2%
Partii lewicowych	2%
Wszystkich partii	1%
Inne odpowiedzi	4%
Trudno powiedzieć	33%

Procenty nie sumują się do 100, gdyż ankietowani mogli udzielić więcej niż jednej odpowiedzi

Z kolei mówiąc o migrantach napotyających trudności w życiu społecznym ankietowani najczęściej wymieniali muzułmanów (40%), w drugiej kolejności zaś Afrykanów, czarnoskórych (18%) oraz Ukraińców (18%). Co piąty respondent uważający, że migranci napotyają większe niż inni ograniczenia, nie był w stanie sprecyzować, z jakich krajów oni pochodzą (20%).

TABELA 3

Migranci z jakich krajów napotyka w życiu społecznym większe niż inni trudności?	Odpowiedzi badanych, którzy uważają, że migranci napotyka w życiu społecznym większe trudności niż inni (N=538)
Arabowie, muzułmanie	40%
Afrykanie, czarnoskórzy	18%
Ukraińcy	18%
Azjaci	6%
Rumuni	4%
Cyganie, Romowie	2%
Żydzi	1%
Rosjanie	1%
Wszyscy	2%
Ze wschodu	2%
Inna kultura, inny wygląd, inne wyznanie	2%
Inne odpowiedzi	3%
Trudno powiedzieć	20%

Procenty nie sumują się do 100, gdyż ankietowani mogli udzielić więcej niż jednej odpowiedzi

Jeśli zaś chodzi o mniejszości narodowe napotyające w życiu społecznym większe trudności niż inni, to najczęściej wymieniani byli Romowie (34%), w drugiej kolejności muzułmanie (20%), a następnie Ukraińcy (11%). Co czwarty badany uważający, że mniejszości narodowe są w trudniejszej sytuacji niż pozostali, nie wymienił konkretnych mniejszości.

TABELA 4

Jakie mniejszości narodowe napotyka w życiu społecznym większe niż inni trudności?	Odpowiedzi badanych, którzy uważają, że niektóre mniejszości narodowe napotyka w życiu społecznym większe trudności niż inni (N=466)
Cyganie, Romowie	34%
Arabowie, muzułmanie	20%
Ukraińcy	11%
Żydzi	7%
Afrykanie, czarnoskórzy	5%
Rumuni	3%
Azjaci	2%
Niemcy	2%
Rosjanie	1%
Białorusini	1%
Ormianie	1%
Ślązacy	1%
Inna kultura, inny wygląd, inne wyznanie	6%
Inne odpowiedzi	5%
Trudno powiedzieć	26%

Procenty nie sumują się do 100, gdyż ankietowani mogli udzielić więcej niż jednej odpowiedzi

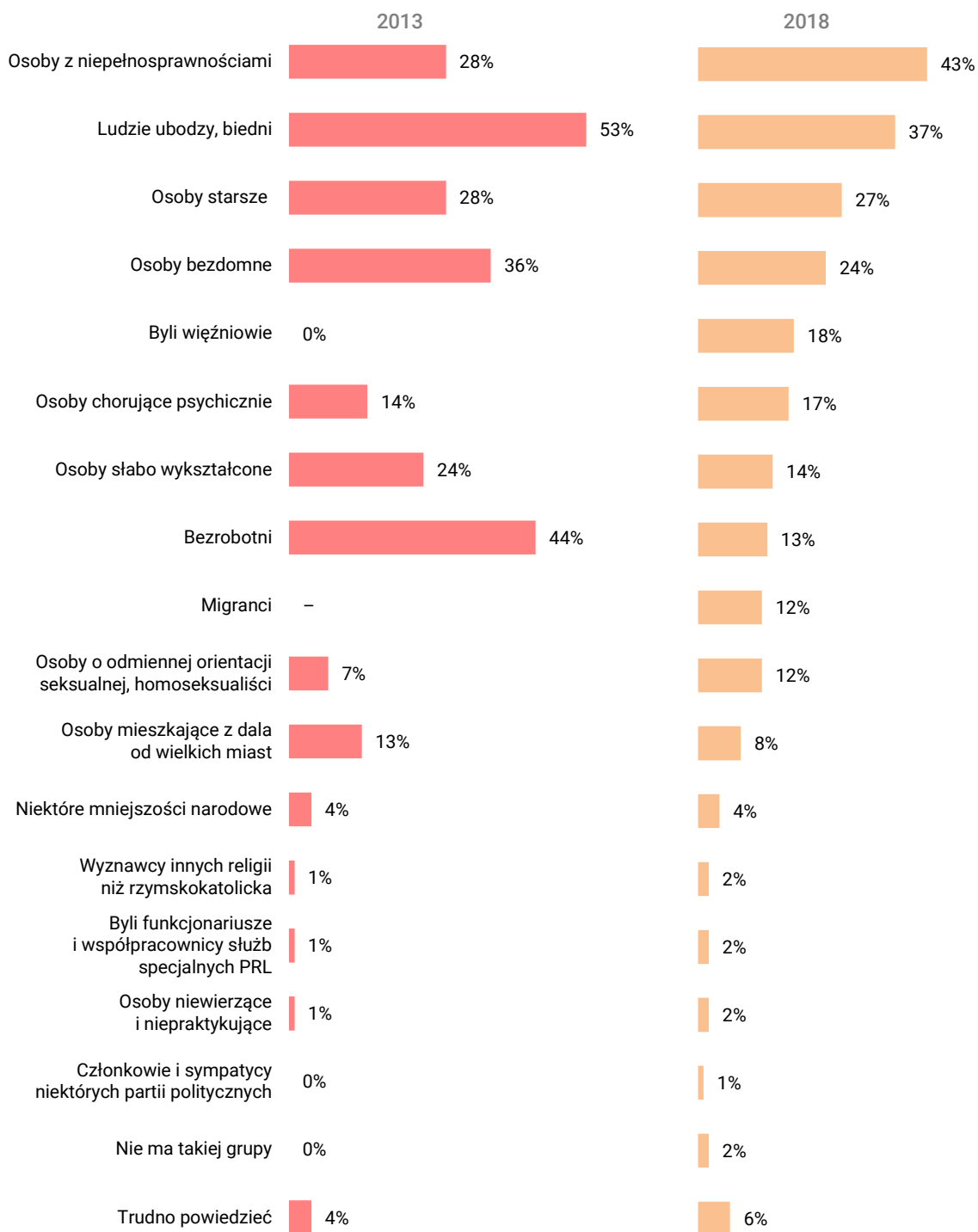
W ciągu ostatnich pięciu lat bardzo wyraźnie zmalały odsetki badanych uważających, że większe trudności i ograniczenia napotyka w życiu społecznym takie grupy, jak: bezrobotni (spadek o 24 punkty procentowe), osoby słabo wykształcone (spadek o 19 punktów) oraz mieszkające z dala od wielkich miast (spadek o 14 punktów). Ubyło także sądzących, że trudniej żyje się niektórym mniejszościom narodowym (spadek o 10 punktów), osobom starszym (o 8 punktów), ludziom biednym (spadek o 6 punktów), bezdomnym (spadek o 7 punktów), byłym więźniom (o 7 punktów), ludziom chorującym psychicznie (spadek o 5 punktów). Z kolei takie grupy, jak osoby z niepełnosprawnościami, mniejszości religijne i seksualne oraz wierzący i praktykujący katolicy, wymieniano jako zagrożone wykluczeniem społecznym porównywalnie często jak pięć lat temu. Natomiast częściej niż wówczas do osób napotykających w życiu społecznym trudności i ograniczenia zaliczani są: byli funkcjonariusze i współpracownicy służb specjalnych PRL (wzrost o 9 punktów), członkowie i sympatycy niektórych partii politycznych (wzrost o 5 punktów) oraz, minimalnie częściej, byli członkowie PZPR (wzrost o 3 punkty).

Poprosiliśmy również ankietowanych, aby spośród wymienionych grup wybrali nie więcej niż trzy będące w najtrudniejszej sytuacji. Podejście takie umożliwia stworzenie pewnej hierarchii czynników zagrażających wykluczeniu społecznemu.

Badani najczęściej wskazywali osoby z niepełnosprawnościami (43%), trochę rzadziej ludzi biednych, ubogich (37%). Mniej więcej co czwarty wskazywał osoby starsze (27%) oraz bezdomne (24%), a co piąty – byłych więźniów (18%) oraz chorujących psychicznie (17%). Porównywalne grupy badanych uważają, że największe trudności i ograniczenia w społeczeństwie napotyka ludzie słabo wykształceni (14%), bezrobotni (13%), migranci (12%) oraz osoby o odmiennej orientacji seksualnej (12%). Rzadziej w tym kontekście wymieniano osoby mieszkające z dala od wielkich miast (8%) i niektóre mniejszości narodowe (4%), pozostałe grupy wskazywane były sporadycznie (1%–2%).

W ciągu ostatnich pięciu lat nastąpiły znaczące zmiany w hierarchii postrzegania grup, którym żyje się najtrudniej. W 2013 roku badani uważali, że największe trudności i ograniczenia napotyka ludzie biedni, ubodzy (53%), w drugiej kolejności – bezrobotni (44%), w trzeciej natomiast bezdomni (36%). Zestawiając wyniki tegoroczne z danymi sprzed pięciu lat należy pamiętać o ograniczonej porównywalności ze względu na pewne zmiany w liście grup zagrożonych wykluczeniem, tzn. dodanie w tym roku kategorii „migranci”. Niemniej jednak zmiany, które nastąpiły, są bardzo wyraźne i symptomatyczne. Spadło znaczenie czynników związanych mniej lub bardziej bezpośrednio z położeniem materialnym – biedą, bezrobociem, bezdomnością, wykształceniem, zamieszkiwaniem z dala od wielkich miast. Z kolei wyraźnie częściej – pomimo wydłużenia listy – do osób, którym żyje się najtrudniej, zaliczane są osoby z niepełnosprawnościami, trochę częściej osoby o odmiennej orientacji seksualnej oraz chorujący psychicznie. Natomiast porównywalnie często wymieniano osoby starsze oraz niektóre mniejszości narodowe.

RYS. 3. Które z wymienionych grup, Pana(i) zdaniem, są w najgorszej sytuacji, które napotykają największe trudności i ograniczenia w społeczeństwie? Proszę wybrać nie więcej niż trzy takie grupy.

POCZUCIE WYKLUCZENIA – SAMOIDENTYFIKACJA

Interesowało nas również, ilu respondentów czuje się gorzej traktowanych niż inni. Okazuje się, że co siedemnasty badany (6% – o 3 punkty procentowe mniej niż w roku 2013, a o 4 punkty mniej niż w 2007) ma poczucie, że jest mniej akceptowany w społeczeństwie.

TABELA 5

Czy Pan(i) osobiście ma poczucie, że jest traktowany(a) gorzej niż inni, mniej akceptowany(a) w społeczeństwie?	Wskazania respondentów według terminów badań		
	2007*	2013	2018
	w procentach		
Tak	10	9	6
Nie	87	88	92
Trudno powiedzieć	3	3	2

* Dane dostępne w: M. Jarosz (red.), *Wykluczeni. Wymiar społeczny, materialny i etniczny*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa 2008.

Spośród analizowanych zmiennych społeczno-demograficznych poczucie braku akceptacji najsilniej powiązane jest z oceną własnych warunków materialnych – wśród osób niezadowolonych z nich 29% odczuwa gorsze traktowanie. Ponadto można zauważyć, że częściej niż inni gorzej traktowani czują się starsi ankietowani, z wykształceniem podstawowym / gimnazjalnym. Poczucie wykluczenia koresponduje również z udziałem w praktykach religijnych – zdecydowanie częściej o braku akceptacji w społeczeństwie mówią ci, którzy uczestniczą w nich kilka razy w tygodniu.

TABELA 6

Charakterystyka badanych mających poczucie, że są traktowani gorzej niż inni, mniej akceptowani w społeczeństwie (N=81)

Wiek	
18–24 lata	4%
25–34	6%
35–44	5%
45–54	4%
55–64	8%
65 lat i więcej	8%
Wykształcenie	
Podstawowe / gimnazjalne	10%
Zasadnicze zawodowe	7%
Średnie	4%
Wyższe	5%
Ocena własnych warunków materialnych	
Złe	29%
Średnie	8%
Dobre	3%
Udział w praktykach religijnych	
Kilka razy w tygodniu	16%
Raz w tygodniu	4%
1–2 razy w miesiącu	8%
Kilka razy w roku	7%
W ogóle nie uczestniczy	8%

Respondenci czują się gorzej traktowani niż inni przede wszystkim ze względu na złą sytuację materialną (37%) oraz niepełnosprawność, chorobę (34%). Tylko niewiele rzadziej w tym kontekście wymieniany był wiek (30%). Relatywnie często badani czują się wykluczani z życia społecznego ze względu na wyznanie (16%), pozostawanie bezrobotnym (14%) oraz własne przekonania polityczne (13%). Sporadycznie ankietowani mówili o orientacji seksualnej (4%), innej narodowości (2%) oraz własnej przeszłości politycznej (2%) jako o przyczynach gorszego traktowania. Wśród innych powodów braku akceptacji wymieniane były takie kwestie, jak: praca bez umowy, rozwód, dyskryminacja na rynku pracy ze względu na płeć, przynależność do określonej grupy zawodowej (np. bycie rolnikiem).

W tym roku rzadziej niż pięć lat temu wśród przyczyn gorszego traktowania wymieniana była zła sytuacja materialna, a częściej – wiek, wyznanie, przekonania polityczne oraz orientacja seksualna.

TABELA 7

Z jakiego powodu ma Pan(i) poczucie, że jest traktowany(a) gorzej niż inni, mniej akceptowany(a) w społeczeństwie?	Odpowiedzi badanych, którzy deklarują, że są traktowani gorzej niż inni, mniej akceptowani w społeczeństwie	
	2013 (N=81)	2018 (N=59)
	w procentach	
Zła sytuacja materialna	46	37
Niepełnosprawność, choroba	31	34
Wiek	21	30
Wyznanie	4	16
Bycie bezrobotnym	11	14
Przekonania polityczne	4	13
Orientacja seksualna	0	4
Własna przeszłość polityczna	0	2
Inna narodowość niż polska	0	2
Inny powód	12	16
Trudno powiedzieć	6	5

Procenty nie sumują się do 100, gdyż ankietowani mogli wskazać więcej niż jedną odpowiedź

W ciągu ostatnich pięciu lat zaszły wyraźne zmiany w postrzeganiu grup zagrożonych wykluczeniem społecznym, napotykających największe trudności i ograniczenia w społeczeństwie. O ile pięć lat temu do czynników w największym stopniu zagrażających wykluczeniu społecznemu najczęściej zaliczano kwestie związane z położeniem materialnym – biedę, bezrobocie, bezdomność, o tyle obecnie najczęściej wymieniana jest niepełnosprawność, natomiast w drugiej kolejności bieda, a w trzeciej – porównywalnie często – starszy wiek i bezdomność. Zmniejszenie się znaczenia czynników związanych z położeniem materialnym wynika prawdopodobnie z poprawy położenia materialnego Polaków, jaka dokonała się w tym czasie³, spadku bezrobocia oraz – co ukazują nasze badania –

³ Zob. komunikat CBOS „Subiektywne vs. obiektywne wskaźniki stanu gospodarki i warunków materialnych”, listopad 2017 (oprac. M. Omyła-Rudzka).

ze zmian w społecznym postrzeganiu przyczyn ubóstwa⁴. Jeszcze kilka lat temu przyczyn biedy upatrywano przede wszystkim w czynnikach zewnętrznych (wysokim bezrobociu, braku pracy), natomiast obecnie, w sytuacji niskiego bezrobocia, bieda najczęściej wiązana jest z czynnikami zależnymi od człowieka, np. niechęcią do podejmowania pracy. Z kolei wzrost znaczenia niepełnosprawności jako czynnika utrudniającego pełne uczestnictwo w życiu społecznym, uwrażliwienie opinii publicznej na sytuację osób z niepełnosprawnościami można wiązać z niedawnym protestem tej grupy.

Warto jednocześnie podkreślić, że w ciągu ostatnich pięciu lat spadł odsetek badanych, którzy czują się gorzej traktowani, mniej akceptowani w społeczeństwie. Nadal wśród najczęściej wymienianych przyczyn gorszego traktowania wymieniana jest zła sytuacja materialna, niepełnosprawność, choroba oraz starszy wiek. Należy jednak zaznaczyć, że złe warunki materialne wskazywane są rzadziej niż pięć lat temu.

Opracowała

Małgorzata Omyła-Rudzka

---

⁴ Zob. komunikat CBOS „Społeczne postrzeganie problemu ubóstwa”, czerwiec 2017 (oprac. A. Głowacki).